

Маргарита Чабанна

ОЦІНКА КОРУПЦІЇ ЯК НЕФОРМАЛЬНОГО
ПОЛІТИЧНОГО ІНСТИТУТУ ТА ІНДЕКСУВАННЯ
ДЕМОКРАТИЧНОСТІ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ:
КОРЕЛЯЦІЙНИЙ АНАЛІЗ

У статті розглянуто передумови, роль та наслідки поширення корупції, яка виступає неформальним політичним інститутом, властивим для недемократичних держав. Автором проаналізовано оцінки рівня корупції

та індекси демократичного розвитку ряду країн і обчислено коефіцієнти кореляції відповідних змінних з метою підтвердження взаємозв'язку вказаних показників, зокрема в Україні. Також приділено увагу зіставленню рівня корупції та показника розвитку громадянської культури.

Ключові слова: корупція, політичний інститут, демократія, коефіцієнт кореляції, індекс сприйняття корупції, індекс демократії.

Margaryta Chabanna *Correlation between corruption perception as informal political institution and the indices of democratic development.* In the article there are examined preconditions, meaning and consequences of corruption as an informal political institution in transitional states. The author analyzed corruption perception indices and the indices of democratic development; and calculated the coefficient correlation between variables in order to prove the interrelation between these indicators. Attention is also paid to the comparison of corruption level and the civic society development.

Key words: corruption, political institution, democracy, correlation coefficient, Corruption Perception Index, Democracy Index

Вивчення політичної інституційної системи будь-якої країни потребує врахування не лише формального та нормативного аспектів її функціонування, а і домінуючих правил взаємодії, тобто неформальних інститутів, які доповнюють, а подекуди і суттєво впливають на реалізацію конституційних засад політичного режиму, посилюючи, послаблюючи або заміщуючи формальні інститути. Це насамперед стосується транзитних або гібридних політичних режимів, оскільки вважається, що суттєва роль неформальних інститутів у політичних процесах притаманна політичним режимам з низьким рівнем демократичності.

Слід зважати, що неформальні інститути у багатьох країнах, зокрема у колишньому СРСР, виникають як

альтернатива формальним інститутам. У пострадянських країнах внаслідок невизначеності та браку досвіду застосування нових формальних правил на процес прийняття політичних рішень суттєво впливають неформальні інститути, які сприяють мінімізації невизначеності, зниженню ризиків та обміну інформацією і, окрім того, перерозподілу ресурсів. Інституційний підхід пояснює таку ситуацію слабкістю формальних інститутів, раціональними діями політичних суб'єктів [5; 6, с. 21–24], коли формалізація відносин стає рутиною [2; с. 12–14]. У такому контексті, із критичним акцентом, поняття неформальних інститутів застосовують щодо таких явищ, як клієнтелізм, корупція, клановість тощо.

Одним з найважливіших неформальних інститутів у перехідних країнах та багатьох гібридних режимах виступає інститут корупції. Здійснення державного управління завжди передбачає наявну можливість корупційних дій, у тому числі пов'язану з його бюрократизацією, тому корупція притаманна і економічно розвиненим країнам, і країнам, що розвиваються [13, с. 32–33], де норми корупції можуть бути впливовішими, ніж законодавчі норми, відповідно до санкцій за їх порушення та/або видатками на їх дотримання. Проте корупція перешкоджає економічному зростанню та загрожує політичній стабільності через неефективний перерозподіл ресурсів у суспільстві [13, с. 32–33]. Наслідками корумпованості виступає неефективна діяльність уряду, вплив на сферу приватизації, зниження легітимності влади, додаткові видатки в економіці тощо. Корупція також суттєво перешкоджає дотриманню прав та свобод громадян.

Серед причин високого рівня корупції у державі виокремлюють як недосконалість нормативно-правової бази, економічну нестабільність, дублювання функцій органами влади, бюрократизацію та низький рівень професійності державного апарату, так і низький рівень громадської участі, тип політичної культури суспільства в цілому та традиції корупційної діяльності і відповідну толерантність громадян до неї, зокрема.

Українські вчені вважають, що причинами т. зв. інституціональної корупції є: 1) «соціально-генетична» природа корупції як неформального інституту, коли вона виступає проявом «функціонування досучасних соціальних правил», що стосується «побутової корупції», хабарництва, системи корпоративних подарунків представникам інституцій. Корупція, таким чином, інтерпретується як етичне або соціально легітимне явище, «в той час як формалізовані моделі поведінки сприймаються як егоїстичні», 2) неефективність основних формальних політичних інститутів, які є запозиченими та ефективними «у структурі західного політичного процесу», але у перехідних державах «не вирішують ті завдання, на вирішення яких функціонування даних інститутів спрямоване, або є шкідливими», 3) нерівність суспільних груп перед законом, яка спричиняє виникнення у традиційних суспільствах формалізації корупції внаслідок наявності різних правил для різних груп суспільної ієрархії, 4) злиття бізнесу та влади, комерційних та політичних інтересів, коли «складно виокремити приватну та державно-суспільну мотивацію у прийнятті політичних та бізнес-рішень», 5) відсутність інституціоналізованої системи громадянського (горизонтального) контролю, оскільки система контролю у традиційних суспільствах є ієрархічною та, відповідно, бюрократичною, внаслідок чого «з'являються посередники зі своїми як приватними, так і корпоративними інтересами» [3].

Спроби мінімізації корупції відбуваються переважно шляхом інституційного, нормативно-правового регулювання, запровадження внутрішнього та зовнішнього контролю. Повністю подолати корупцію економічно не вигідно для держави, оскільки у певний момент видатки на здійснення цього процесу починають перевищувати економічну вигоду для суспільства. Окрім того, можливості здійснення антикорупційного контролю, як внутрішнього, так і зовнішнього, також є обмеженими. Проте мінімізація корупції у державі сприяє підвищенню ефективності, чесності та легітимності влади, ефективному ви-

користанню ресурсів, підвищенню рівня економічного розвитку, прозорості діяльності як державних, так і неурядових організацій.

У квітні 2011 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про засади запобігання і протидії корупції в Україні». Того ж року було підписано Розпорядження Кабінету Міністрів «Про підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування з питань запобігання і протидії проявам корупції на державній службі та службі в органах місцевого самоврядування». Але, в цілому, підвищення рівня прозорості державної влади як спосіб запобігання корупції є дієвим як за умови прийняття антикорупційного законодавства, так і його узгодження з правовими актами, які регламентують функціонування інформаційної сфери. До того ж, необхідним є приділення уваги відповідальності. У антикорупційних нормативних актах нечітко вказано як про корупційні правопорушення, так і відповідальність за їх здійснення. Порушеннями норм антикорупційного законодавства є надання незаконних переваг під час підготовки та прийняття нормативно-правових актів, сприяння в підприємницькій діяльності, незаконне одержання матеріальних благ, пільг та послуг, роботи за сумісництвом. Із питанням корупції в органах державної влади у контексті забезпечення прозорості їх діяльності пов'язано питання фінансової звітності як щодо доходів окремих осіб, так і стосовно розпорядження державним майном. У сфері державного управління найбільш поширеними вважаються вимогання та одержання хабарів за сприяння у розподіленні бюджетних коштів, виділених під реалізацію державних програм, сприяння у визначенні переможців тендеру під час здійснення державних закупівель, а також замовлень за рахунок коштів місцевих бюджетів, за надання дозволів, за надання переваг під час приватизації майна, лобіювання інтересів у здійсненні підприємницької діяльності, надання висновків екологічних та архітектурних служб для експлуатації об'єктів [1] тощо.

Упродовж 2007–2009 рр. в Україні було проведено три загальнонаціональні опитування громадської думки для визначення ставлення громадян та їх досвіду зіткнення з корупцією. Метою досліджень було простежити зміни щодо проблеми корупції протягом періоду впровадження в Україні Порогової програми (ППУ) Корпорації «Виклики тисячоліття» (грудень 2006 р. – вересень 2009 р.). Порівняльний аналіз даних досліджень вказує на зменшення реального досвіду корупції, однак на зростання сприйняття поширеності корупції. Загальний рівень корупції в Україні залишався дуже високим, хоча дослідження 2009 р. зафіксувало деяке його зниження. У 2009 р. 62,5% респондентів вказали на те, що вони були втягнуті в корупційні відносини з посадовцями протягом останніх 12 місяців, порівняно з 67% тих, хто вказав на це у 2007 р. [7]. У той же час у сприйнятті громадян поширеність корупції зросла у багатьох державних структурах [7]. У 2009 р. громадяни усе ще покладали основну відповідальність у боротьбі з корупцією на Президента (69% опитаних), попри втрату довіри (у лютому 2009 р. йому довіряли лише 4,7% респондентів) та відсутність політичної волі до подолання цього явища (лише 7,3% опитаних вважали, що Президент дійсно хоче боротися з корупцією). На думку 61% учасників опитування, у 2009 р. рівень корупції в Україні, порівняно з 2004 р., зріс, тоді як в опитуваннях 2007 та 2008 рр. таких поглядів дотримувалися не більше 38% респондентів. Ще 23% вважали, що він лишився на рівні 2004 р. При цьому найбільш корумпованими органами влади вважалися Верховна Рада України (65%), Президент та його Секретаріат (59%), Кабінет Міністрів України (57%) [7].

Як вказують дослідники, достовірна інформація про обсяги корупції у багатьох країнах є недоступною внаслідок складної вимірюваності. Але, зокрема, представники бізнесу підтверджують наявність її у більшості держав [13, с. 31]. Питанню корупції приділяють увагу автори наступних звітів та проектів: Міжнародний інститут розвитку менеджменту звертає увагу на оцінку ко-

рупції у «World Competitiveness Report», Всесвітній економічний форум – у «Global Competitiveness Report», Азійський банк розвитку пропонує «Country Performance Assessment Ratings», Африканський банк розвитку – «Country Policy and Institutional Assessment», організація «Freedom House» оцінює рівень корупції у проекті «Країни перехідного періоду» («Nations in Transit») з метою оцінки процесу демократизації у перехідних країнах, йдеться і про проект «Country Policy and Institutional Assessment» Всесвітнього банку, а також оцінку корупції враховано при обчисленні Індексу трансформації Фонду Бертельсманна, обчислення «Economist Intelligence Unit», зокрема, визначення «Country Risk Service and Country Forecast» виданням «Економіст», обчислення «Global Risk Service», здійснюваного «Global Insight», визначення економічних та політичних ризиків Агентством з оцінки економічного та політичного ризику. Оцінку рівня корупції у країнах світу здійснено у Індексі сприйняття корупції, який обчислює «Transparency International» і який показує поширення корупції у державному та політичному секторі.

Індекс сприйняття корупції, за зведеними даними перерахованих інституцій, пропонується «Transparency International» для вимірювання рівня корупції у політичних організаціях та державному секторі, спирається на дані, які пропонують експерти всередині досліджуваних держав та експерти, які перебувають поза їх межами*. Слід

* Джерелами для обчислення Індексу сприйняття корупції є дані експертів-аналітиків таких організацій, як: Азійський банк розвитку (Asian Development Bank, ADB, проект «Country Performance Assessment Ratings»), Африканський банк розвитку (African Development Bank, AFDB, проект «Country Policy and Institutional Assessment»), Фонд Бертельсманна (Bertelsmann Foundation, обчислення Bertelsmann Transformation Index), Економіст Інтеллідженс Юніт (Economist Intelligence Unit, EIU, визначення Country Risk Service and Country Forecast), Фрідом Хаус (Freedom House, FH – проект «Nations in Transit»), Глобал Інсайт (Global Insight, GI, обчислення «Global Risk Service»),

зауважити про сфери, наявність корупції у яких оцінювали експерти під час створення Індексу сприйняття корупції. Аспектами оцінювання (а отже, темою опитування експертів) виступили: (1) прозорість, підзвітність та корупція у державному секторі для експертів Азійського банку розвитку, Африканського банку розвитку та Всесвітнього банку; (2) можливості держави, які стосуються покарання за корупційні злочини та можливості стримування корупції – для Фонду Бертельсманна; (3) використання службового становища в особистих цілях (або в інтересах політичної партії), включно з корупцією у сфері державних закупівель, нецільове використання бюджетних коштів, корупція у сфері державної служби та судове переслідування посадових осіб – для видання «Економіст» під час визначення «Economist Intelligence Unit»; (4) рівень поширення корупції у сфері державного управління, у сприйнятті громадян, у засобах масової інформації та застосування антикорупційних ініціатив – для «Freedom House»; (5) можливість зіткнення з корумпованими державними службовцями, від дрібної бюрократичної корупції до корупції верхніх ешелонів влади – для «Global Insight»; а також (6) наявність хабарництва та корупції при оцінці державної політики – для Міжнародного інституту розвитку менеджменту (Швейцарія); (7) корупція у державному секторі економіки – для Агентства з оцінки економічного та політичного ризику; (8) недокументовані додаткові виплати або хабарі, пов'язані з експортом та імпортом, комунальними послугами, збором податків, державними контрактами, судовими рішеннями – для Всесвітнього економічного форуму.

Всесвітній Банк (World Bank у «Country Policy and Institutional Assessment»); та дані представників ділових кіл у досліджуваних країнах від таких організацій, як: Міжнародний інститут розвитку менеджменту (International Institute for Management Development, IMD у «World Competitiveness Report»), Агентство з оцінки економічного та політичного ризику (Political & Economic Risk Consultancy, PERC), Всесвітній економічний форум (World Economic Forum, WEF у «Global Competitiveness Report»).

За Індексом сприйняття корупції у 2010 р. Україна посіла 134-те (з 178) місце та отримала 2,4 бала з 10. За оцінку вказаних вище аспектів отримано у дослідженні Фонду Бертельсманна 3,1 бала, у дослідженні видання «Економіст» – 1,9 бала, у дослідженні «Freedom House» – 2,7 бала, у дослідженні «Global Insight» 2,6 бала, у дослідженні Міжнародного інституту розвитку менеджменту 2,6 бала (порівняно з 1,8 у попередньому році), у дослідженні Всесвітнього економічного форуму 2,3 бала (порівняно з 1,8 у попередньому році). Тобто, за динамікою багатьох дослідницьких структур, наявною є тенденція до відносного покращення ситуації, проте показники суттєво відрізняються від індексів, обчислених для розвинених демократій. Динаміку змін із зниженням показника у 2011 р. та його невеликим покращенням у 2012 р. бачимо у наступних таблицях.

Таблиця 1.

**Індекс сприйняття корупції, *CPI (Corruption Perception Index)* за даними «Transparency International»,
2011 р. [9]***

Ранг країни	Країна	Індекс сприйняття корупції, <i>CPI</i>
29	Естонія	6,4
35	Словенія	5,9
41	Польща	5,5
50	Литва	4,8
54	Угорщина	4,6
57	Республіка Чехія	4,4
61	Латвія	4,2
64	Грузія	4,1
66	Хорватія	4,0

* Оцінку «0» країна отримує за найвищий рівень корупції, «10» – за відсутність корупції. У дослідженні 2012 р. максимальним показником оцінки виступає 100.

Продовження табл. 1..

66	Чорногорія	4,0
66	Словаччина	4,0
69	Македонія	3,9
75	Румунія	3,6
86	Болгарія	3,3
86	Сербія	3,3
91	Боснія та Герцеговина	3,2
95	Албанія	3,1
112	Молдова	2,9
120	Казахстан	2,7
129	Вірменія	2,6
143	Азербайджан	2,4
143	Білорусь	2,4
143	Росія	2,4
152	Таджикистан	2,3
152	Україна	2,3
164	Киргизстан	2,1
177	Туркменістан	1,6
177	Узбекистан	1,6

Таблиця 2.

Індекс сприйняття корупції, CPI

(Corruption Perception Index)

за даними «Transparency International», 2012 р. [10]

Ранг країни	Країна	Індекс сприйняття корупції, CPI
32	Естонія	64
37	Словенія	61
41	Польща	58
46	Угорщина	55
48	Литва	54
51	Грузія	52
54	Республіка Чехія	49

Продовження табл. 2.

54	Латвія	49
62	Хорватія	46
62	Словаччина	46
66	Румунія	44
69	Македонія	43
72	Боснія та Герцеговина	42
75	Болгарія	41
75	Чорногорія	41
80	Сербія	39
94	Молдова	36
105	Вірменія	34
113	Албанія	33
123	Білорусь	31
133	Казахстан	28
133	Росія	28
139	Азербайджан	27
144	Україна	26
154	Киргизстан	24
157	Таджикистан	22
170	Туркменістан	17
170	Узбекистан	17

Таблиця 3.

Оцінка корупції, С (Corruption)
за даними «Freedom House», проект «Країни
перехідного періоду», 2011–2012 рр.*

Країна	Оцінка показника корупції, С	
	2011р.	2012 р.
Болгарія	4,00	4,00
Республіка Чехія	3,25	3,25
Естонія	2,25	2,25
Угорщина	3,50	3,50

* Дані наведено за: [15].

Продовження табл. 3.

Латвія	3,50	3,25
Литва	3,50	3,50
Польща	3,25	3,25
Румунія	4,00	4,00
Словаччина	3,50	3,50
Словенія	2,50	2,25
Албанія	5,00	5,00
Боснія та Герцеговина	4,50	4,50
Хорватія	4,25	4,00
Македонія	4,00	4,00
Сербія	4,25	4,25
Чорногорія	5,00	5,00
Вірменія	5,50	5,25
Азербайджан	6,50	6,50
Білорусь	6,00	6,25
Грузія	4,75	4,50
Казахстан	6,50	6,50
Киргизстан	6,25	6,25
Молдова	6,00	6,00
Росія	6,50	6,50
Таджикистан	6,25	6,25
Туркменістан	6,75	6,75
Україна	5,75	6,00
Узбекистан	6,75	6,75

Припускаючи наявність взаємозв'язку рівня корупції у державі із типом політичного режиму, обчислимо коефіцієнти кореляції за даними відповідних показників для різних країн. Оберемо для зіставлення із показниками оцінки корупції у країнах ті індекси демократичного розвитку, під час обчислення яких показник корупції враховано не як окремий параметр, а саме: індекс демократії, обчислений британським тижневиком «Economist» (Economist Intelligence Unit's Democracy Index) та оцінку демократичних перетворень у індексі статусу Фонду Бертельсманна та Центру прикладних політичних дос-

ліджень. А також розглянемо кореляцію показників корупції та демократичності функціонування політичних інститутів у державі.

Таблиця 4.

**Рейтинг країн за рівнем розвитку демократії,
згідно з даними індексу демократії, EIUDI
(Economist Intelligence Unit's Democracy Index), 2011 р.***

Ранг	Країна	Показник індексу демократії**, EIUDI	Тип політичного режиму***
16	Чехія	8,19	Повноцінна демократія
30	Словенія	7,76	Недосконала демократія
34	Естонія	7,61	Недосконала демократія

* Таблицю складено за даними [11].

** Цей індекс, значення якого від 0 до 10, обчислюють для визначення рівня демократії у 167 країнах за 60 індикаторами у межах наступних категорій, оцінюваних також за шкалою від 0 до 10, що дозволяє визначити значення «The Economist Intelligence Unit's Index of Democracy» як їх середнє арифметичне: виборчий процес та плюралізм; функціонування уряду (йдеться про демократичні принципи прийняття рішень); політична участь; політична культура; громадянські свободи. До уваги береться підзвітність органів влади, довіра громадян до уряду, довіра до політичних партій, взаємодія гілок влади. Важливим у процесі обчислення є врахування наявності вільних та чесних виборів, безпеки виборців, іноземного впливу на уряд, здатності державної служби впроваджувати політику [11].

*** Автори індексу вказують на необхідність розширеної класифікації демократичних політичних режимів, яка доповнює поділ на демократичні та недемократичні режими. У класифікації запропоновано виокремлювати повноцінні демократії (значення індексу 8,0–10,0), недосконалі демократії (значення індексу 6,0–7,9), гібридні режими (значення індексу 4,0–5,9), авторитарні режими (значення індексу менше 4) [11].

Продовження табл. 4.

38	Словаччина	7,35	Недосконала демократія
41	Литва	7,24	Недосконала демократія
45	Польща	7,12	Недосконала демократія
48	Латвія	7,05	Недосконала демократія
49	Угорщина	7,21	Недосконала демократія
52	Болгарія	6,78	Недосконала демократія
53	Хорватія	6,73	Недосконала демократія
59	Румунія	6,54	Недосконала демократія
64	Молдова	6,33	Недосконала демократія
64	Сербія	6,33	Недосконала демократія
73	Македонія	6,16	Недосконала демократія
74	Чорногорія	6,15	Недосконала демократія
79	Україна	5,94	Гібридний режим
87	Албанія	5,81	Гібридний режим
95	Боснія та Герцеговина	5,24	Гібридний режим
102	Грузія	4,74	Гібридний режим
107	Киргизія	4,34	Гібридний режим
111	Вірменія	4,09	Гібридний режим
117	Росія	3,92	Авторитарний режим
137	Казахстан	3,24	Авторитарний режим
139	Білорусь	3,16	Авторитарний режим
140	Азербайджан	3,15	Авторитарний режим
	Таджикистан	2,51	Авторитарний режим
164	Узбекистан	1,74	Авторитарний режим
165	Туркменістан	1,72	Авторитарний режим

Таблиця 5.

Показники оцінки країн за шкалою демократизації, *DS (Democracy Scale)* та демократичністю управління на національному рівні, *NDG (National Democratic Governance)*, за даними «Freedom House», проект «Країни перехідного періоду», 2011–2012 рр. *

Країна	Оцінка за шкалою демократизації, <i>DS</i>		Оцінка демократичності управління на національному рівні, <i>NDG</i>	
	2011 р.	2012 р.	2011 р.	2012 р.
Болгарія	3,07	3,14	3,50	3,50
Республіка Чехія	2,18	2,18	2,75	2,75
Естонія	1,93	1,93	2,25	2,25

* Проект «Країни перехідного періоду» є щорічною оцінкою процесу демократизації у 29 країнах, включаючи колишні комуністичні країни Європи та Євразії. Дім свободи пропонує такі критерії оцінки країн перехідного періоду: 1) виборчий процес, 2) громадянське суспільство, 3) незалежність засобів масової інформації, 4) демократичне урядування на державному рівні, 5) демократичне урядування на місцевому рівні, 6) судова система та незалежність суддів, 7) корупція. Відповідно, оцінку наведено за 7-бальною шкалою (1 – оцінка для найвищого рівня демократичного розвитку). Згідно з «рейтингом демократичного розвитку» запропоновано таку оцінку політичних режимів (яка пояснює умови функціонування демократичних інститутів): консолідована демократія (1,00–2,99 бала), напівконсолідована демократія (3,00–3,99 бала), перехідний або гібридний режим (4,00–4,99 бали), напівконсолідований авторитарний режим (5,00–5,99 бала), консолідований авторитарний режим (6,00–7,00 балів) [12].

Угорщина	2,61	2,86	3,00	3,50
Латвія	2,14	2,11	2,25	2,25
Литва	2,25	2,29	2,75	2,75
Польща	2,21	2,14	2,75	2,50
Румунія	3,43	3,43	3,75	3,75
Словаччина	2,54	2,50	2,75	2,75
Словенія	1,93	1,89	2,00	2,00
Албанія	4,04	4,14	4,75	4,75
Боснія та Герцеговина	4,32	4,36	5,25	5,50
Хорватія	3,64	3,61	3,50	3,50
Македонія	3,82	3,89	4,00	4,25
Сербія	3,64	3,64	3,75	3,75
Чорногорія	3,82	3,82	4,25	4,25
Вірменія	5,43	5,39	5,75	5,75
Азербайджан	6,46	6,57	6,50	6,75
Білорусь	6,57	6,68	6,75	6,75
Грузія	4,86	4,82	5,75	5,75
Казахстан	6,43	6,54	6,75	6,75
Киргизстан	6,11	6,00	6,50	6,50
Молдова	4,96	4,89	5,75	5,75
Росія	6,18	6,18	6,50	6,50
Таджикистан	6,14	6,18	6,25	6,25
Туркменістан	6,93	6,93	7,00	7,00
Україна	4,61	4,82	5,50	5,75
Узбекистан	6,93	6,93	7,00	7,00

Таблиця 6.

Оцінка політичних перетворень, *SPT (Status of political transformation)* та оцінка стабільності демократичних інститутів, *SDI (Stability of Democratic Institutions)* у індексі статусу Фонду Бертельсманна, за даними Фонду Бертельсманна («Bertelsmann Stiftung») та Центру прикладних політичних досліджень, 2012 р. *

Ранг, за індексом статусу	Індекс статусу**	Країна	Ранг, за оцінкою політичних перетворень	Оцінка політичних перетворень, <i>SPT</i> ***	Оцінка стабільності демократичних інститутів, <i>SD</i> ****I
1	9,61	Республіка Чехія	2	9,65	10,0

* За даними, наведеними у: [14].

** «Індекс статусу» кожної із країн, який, як і його складові, оцінюють за 10-бальною шкалою, є середнім арифметичним показників: 1) політичної трансформації (критерії оцінки: рівень суверенітету держави, рівень політичної участі, верховенство права, стабільність демократичних інститутів, політична та соціальна єдність) та 2) економічної трансформації (критерії оцінки: послідовність у становленні ринкової економіки, рівень соціально-економічного розвитку, розвиненість ринкових структур, ступінь конкуренції в економіці, валютна та цінова стабільність, повага до права приватної власності, рівень добробуту, стійкість економічної системи) [16].

*** Оцінку політичної участі здійснюють за такими індикаторами: державність, політична участь, верховенство права, стабільність демократичних інституцій, політична та соціальна інтеграція.

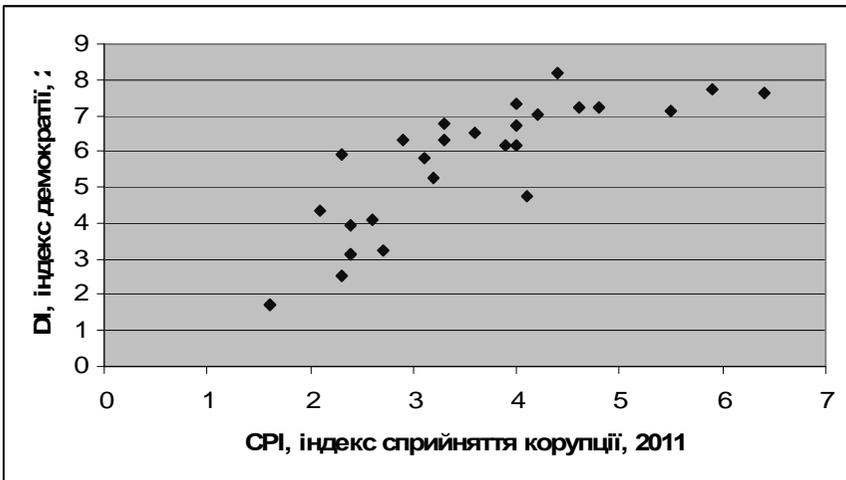
**** Його оцінюють за такими показниками, як: ефективне виконання демократичними інституціями (у тому числі, судовою системою та адміністраціями) своїх функцій, коли прийняття політичних рішень, а саме: їх підготовка, ухвалення, виконання та перегляд відбувається шляхом легітимних процедур уповноваженою владою; прийняття політичними та соціальними суб'єктами демократичних інституцій як легітимних, тобто, підтримка демократичних інститутів організаціями (уряди, політичні партії, асоціації, громадські організації), здатними концентрувати політичну владу та виступати необхідними для демократичного процесу внаслідок наявності потенційної можливості перешкоджати йому.

Продовження табл. 6.

3	9,45	Словенія	2	9,65	10,0
5	9,28	Естонія	5	9,55	10,0
6	9,05	Польща	8	9,20	9,5
7	9,03	Литва	7	9,35	10,0
8	8,88	Словацьчина	10	9,00	9,0
12	8,48	Угорщина	17	8,35	7,5
13	8,31	Латвія	11	8,80	9,5
14	8,29	Болгарія	13	8,65	8,5
15	8,25	Хорватія	16	8,40	8,5
16	8,17	Румунія	14	8,55	8,5
21	7,51	Сербія	23	8,05	8,0
25	7,35	Македонія	29	7,60	8,0
27	7,28	Чорногорія	29	7,60	8,0
31	7,02	Албанія	34	7,25	7,5
39	6,41	Боснія та Герцеговина	49	6,40	5,5
43	6,24	Молдова	36	7,05	7,5
55	5,96	Україна	60	6,10	5,5
58	5,88	Грузія	57	6,15	6,5
60	5,73	Росія	71	5,35	5,5
66	5,59	Вірменія	73	5,25	3,0
76	5,32	Киргизія	70	5,43	5,0
79	5,13	Казахстан	95	4,00	2,0
85	4,85	Азербайджан	93	4,02	2,0
101	4,36	Білорусь	96	3,93	2,0
116	3,54	Туркменістан	121	2,83	1,0
117	3,50	Таджикистан	109	3,50	2,0
123	3,01	Узбекистан	120	2,85	1,0

Для даних *CPI* та *EIUDI* за 2011 р., які виміряно за однаковими шкалами, можемо показати розсіювання відповідних значень. Наочне підтвердження наявності взаємозв'язку між рівнем корупції та рівнем демократичності політичного режиму бачимо у графічному відображенні.

Діаграма розсіювання значень індексу сприйняття корупції *CPI* та індексу демократії *EIUDI*, 2011 р.

На діаграмі, таким чином, помітною є тенденція, яка дозволяє стверджувати про наявний взаємозв'язок.

Коефіцієнт лінійної кореляції, який ми обрали для зіставлення показників рівня корупції та демократичності, виміряних за номінальними шкалами, має показати, яким є зв'язок між змінними *CPI*, *S* та *EIUDI*, *DS*, *NDG*, *SPT*, *SDI*. Математичне значення коефіцієнта показує його формула, за якою проводяться обчислення:

$$r_{xy} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}},$$

де x_i та y_i є порівнюваними кількісними показниками, n є кількістю порівнюваних спостережень.

Обчислимо коефіцієнти кореляції між обраними показниками, на підставі даних за 2011 та 2012 рр. Отримуємо результати:

$$r_{CPI,EIUDI}(2011) = 0,797548,$$

$$r_{CPI,DS}(2011) = -0,88418,$$

$$r_{CPI,NDG}(2011) = -0,88486,$$

$$r_{C,EIUDI}(2011) = -0,89332,$$

$$r_{C,DS}(2011) = 0,965842,$$

$$r_{C,NDG}(2011) = 0,965171,$$

$$r_{CPI,SPT}(2012) = 0,877803,$$

$$r_{CPI,SDI}(2012) = 0,847633,$$

$$r_{CPI,NDG}(2012) = -0,87533,$$

$$r_{C,SPT}(2012) = -0,92208,$$

$$r_{C,SDI}(2012) = -0,87954,$$

$$r_{C,NDG}(2012) = 0,958857.$$

Індекси $r_{CPI,DS}$, $r_{CPI,NDG}$, $r_{C,EIUDI}$, $r_{C,SPT}$, $r_{C,SDI}$ показують зворотну залежність змінних, зумовлену методологією їх обчислення, а саме: побудови шкали оцінювання. Тому нагадаємо, що нас цікавить номінальне значення коефіцієнта кореляції.

Зведена таблиця із обчисленими коефіцієнтами кореляції між оцінкою рівня корупції та розвитку демократії в Україні має такий вигляд.

Таблиця 7.

Коефіцієнти кореляції

	Індекс <i>EUIDI</i> , 2011	Показник демократизації, <i>DS</i> , 2011	Оцінка політичних переворень, <i>SPT</i> , 2012	Оцінка стабільності демократичних інститутів, <i>SDI</i> , 2012	Оцінка демократичності управління на національному рівні, <i>NDG</i> , 2011	Оцінка демократичності управління на національному рівні, <i>NDG</i> , 2012
Індекс сприйняття корупції, <i>CPI</i> , 2011	0,797548	-0,88418	-	-	-0,88486	-
Індекс сприйняття корупції, <i>CPI</i> , 2012	-	-	0,877803	0,847633	-	-0,87533
Оцінка корупції, <i>C</i> , 2011	-0,89332	0,965842	-	-	0,965171	-
Оцінка корупції, <i>C</i> , 2012	-	-	-0,92208	-0,87954	-	0,958857

Очевидною є дуже висока кореляція між запропонованими «Freedom House» показниками корупції та демократичності, оскільки перший показник враховано під час створення шкали демократизації; а також висока кореляція між показниками корупції та демократичності управління на національному рівні, оскільки дослідження країн перехідного періоду здійснено на підставі експертних оцінок критеріїв демократичності політичного режиму.

Показники коефіцієнту, які обчислено для з'ясування взаємозв'язку показників *CPI* та *EIUDI*, *DS*, *NDG*, *SPT*, *SDI*, тобто всіх оцінок демократичності, а також коефіцієнт кореляції між *C* та *EIUDI* і *SDI*, свідчать про високу кореляцію між ними, а кореляція між оцінками *C* та *SPT* є дуже високою.

Використовуючи для перевірки достовірності обчислених нами коефіцієнтів кореляції таблицю критичних значень та визначаючи кількість ступенів свободи $df = n - 2$, яка для нашого дослідження дорівнює 26; визначаємо критичне значення коефіцієнта, яке дорівнює 0,317*. Таким чином, отримуємо підтвердження високого ступеня взаємозв'язку між показниками корупції та демократичності політичного режиму у державі, оскільки всі значення отриманих нами коефіцієнтів є достовірними з можливим відхиленням у межах $p \leq 0,1$. Для України покажемо динаміку зміни показника корупції та показника демократичності управління на державному рівні за період 2003–2012 рр., використовуючи дані «Freedom House».

* Визначаємо його з урахування того, що ми не формулюємо попереднє припущення про напрям взаємозв'язку, нас цікавить коефіцієнт кореляції без врахування знака, та того, що отриманий нами коефіцієнт має значення, яке набагато перевищує наведені у таблиці, тобто допустимою вважаємо імовірність похибки 0,1. Навіть обираючи значення похибки 0,001, його значення становить 0,588, що є меншим, ніж отримані нами коефіцієнти.

Таблиця 8.

Показники оцінки за шкалою демократизації, оцінки рівня корупції та оцінки демократичності управління на національному рівні в Україні, за даними «Freedom House», проект «Країни перехідного періоду», 2003-2012 рр.*

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Оцінка корупції, <i>C</i>	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	6,00
Оцінка демократичності управління на національному рівні, <i>NDG</i>	5,00	5,25	5,00	4,50	4,75	4,75	5,00	5,00	5,50	5,75
Оцінка за шкалою демократизації, <i>DS</i>	4,71	4,88	4,50	4,21	4,25	4,25	4,39	4,39	4,61	4,82

Обчислимо коефіцієнт кореляції між показниками корупції та демократичності управління на національному рівні, які є індикаторами для оцінки процесу демократизації.

Отримане значення $r_{C,NDG}(2003 - 2012) = 0,6(6)$

Оскільки ми обираємо дані з одного дослідження, нас цікавить знак коефіцієнта кореляції, який у даному разі показує прямий взаємозв'язок показників. Відповідно, врахуємо це, використовуючи таблицю критичних значень. Ступені свободи $df = 8$. Якщо обирати рівень похибки 0,05 для одностороннього тесту, оскільки маємо

* Таблицю складено за даними [15].

попереднє припущення про напрям кореляції, тоді критичний коефіцієнт кореляції дорівнює 0,549, і оскільки $0,6(6) > 0,549$, можемо стверджувати про достовірність обчисленого нами коефіцієнта з похибкою $p \leq 0,05$.

Таким чином, логічним є висновок про збереження ролі корупції як способу обміну благами у суспільствах, демократизація яких відбувається повільно. Це узгоджується з ідеєю про тенденцію до переважання ролі неформальних інститутів у менш демократичних або авторитарних державах і показує, що стабільність формальних демократичних інститутів прямо пов'язана з заміщенням ними у процесі економічних та політичних перетворень, інститутів неформальних, а саме тих, які властиві для недемократичних режимів.

В Україні антикорупційна діяльність державних органів – як декларована владою, так і ініційована суспільством та підтримана міжнародними організаціями – на сьогодні потребує нормативно-правового забезпечення, наявність якого уможливить максимальну прозорість політичної (виборчої) діяльності, кадрової політики, фінансових, закупівельних процедур держави, а також дій у правоохоронній сфері та, сфері державної служби (пов'язаної насамперед з процедурами надання дозволів, ліцензій, здійснення квотування) тощо; та таким чином, закріпить механізми контролю громадськості за процесом прийняття рішень органами державного управління та місцевого самоврядування. Варто враховувати, що складність процесу прийняття антикорупційного законодавства та непрозорість процесу формування органів державної влади, здійснення бюджетного процесу, прийняття рішень спричинено насамперед корупційним характером їхньої діяльності. Водночас, враховуючи лояльне ставлення суспільства до явища корупції, на сьогодні непоширеною є антикорупційна діяльність громадських організацій, що суттєво знижує рівень уваги суспільства до питання політичної корупції. При цьому, чинник «корупційної лояльності» громадян залишається маловрахованим, оскільки більшість членів суспільства сприймають корупцію як норму та вважають корупційну

поведінку виправданою [4]. За даними Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), структури «Management Systems International», Київського міжнародного інституту соціології – 52% населення вважає, що корупція є виправданою у більшості ситуацій для вирішення різних питань [8].

Акцентуємо увагу на тому, що формальні інститути змінюються швидше, ніж неформальні, і набагато швидше, ніж політична культура суспільства, яка і детермінує переважання тих чи інших неформальних правил взаємодії, ефективність впровадження демократичних норм і, зокрема, визначає певний рівень сприйняття корупції. І корупція як поширений у перехідних режимах неформальний спосіб взаємодії спричиняє не лише неефективний розподіл ресурсів та неефективне функціонування органів влади, економічні, податкові видатки, зменшення легітимності влади, але і, що важливо, відтворення відповідних норм суспільної взаємодії та формування толерантності до них. Це, відповідно, впливає на впровадження формальних демократичних інститутів та відбивається у політичній культурі суспільства. Для мінімізації корумпованості багатьох сфер є суттєве зростання громадського контролю, здійснення якого потребує прозорої діяльності органів влади, що є важливою ознакою демократії. Поза тим, потрібним насамперед є зниження рівня толерантності до корупції, яка, як ознака недемократичного та «перехідного» типів політичної культури, властива для багатьох суспільств.

І оскільки сприйняття корупції у суспільстві безпосередньо пов'язане з його політичною культурою, а саме: із розвитком громадянської культури, визначимо, чи є взаємозв'язок між показником сприйняття корупції та показником демократизації політичної культури*. Для

* Поняття політичної культури інтерпретуємо як сукупність норм, цінностей, способів політичної поведінки, які функціонують у межах певної політичної системи та характеризують взаємодію політичних інститутів та політичних спільнот.

цього проаналізуємо доступні дані за 2010 р., представлені «Transparency International», «Freedom House», «Economist», «Bertelsmann Stiftung». З метою визначення наявності взаємозв'язку між відповідними змінними, обчислимо коефіцієнти кореляції між оцінками корупції та розвитку демократичної політичної культури. Для отримання достовірних значень ми взяли дані з різних досліджень.

Таблиця 9.

Оцінки рівня корупції та демократичної політичної культури, за даними «Transparency International», «Freedom House», «Economist» та «Bertelsmann Stiftung», 2010 р.

Країна	Індекс сприйняття корупції, <i>CPI</i>	Оцінка корупції, <i>C</i>	Оцінка демократичності політичної культури у <i>EIUDI*</i> , <i>DPC</i>	Оцінка політичної та соціальної інтеграції**** як критерію обчислення індексу статусу, <i>PSI</i>
Болгарія	3,6	4,00	4,38	7,5
Республіка Чехія	4,6	3,25	8,13	9,5
Естонія	6,5	2,50	7,50	9,0
Угорщина	4,7	3,50	6,88	8,8
Латвія	4,3	3,25	5,63	7,0
Литва	5,0	3,50	6,25	7,8

* Консенсус у суспільстві стосовно функціонування демократії, сприйняття політичного лідерства, мілітаризму, технократичного управління, демократії, суспільного порядку, функціонування економічної систем тощо є індикатором для оцінки демократичності політичної культури [11].

**** Яку визначають через відносини між суспільством та державою, наявною консолідованою громадянською культурою.

Продовження табл. 9.

Польща	5,3	3,25	4,38	7,8
Румунія	3,7	4,00	3,75	7,3
Словаччина	4,3	3,75	5,00	8,3
Словенія	6,4	2,50	6,25	9,5
Албанія	3,3	5,00	5,00	6,5
Боснія та Герцеговина	3,2	4,50	5,00	5,3
Хорватія	4,1	4,50	5,00	8,0
Македонія	4,1	4,00	4,38	6,8
Сербія	3,5	4,50	4,38	7,5
Чорногорія	3,7	5,00	5,00	6,8
Вірменія	2,6	5,50	3,13	5,8
Азербайджан	2,4	6,50	3,75	3,3
Білорусь	2,5	6,00	4,38	3,7
Грузія	3,8	5,00	3,75	4,8
Казахстан	2,9	6,50	4,38	3,3
Киргизстан	2,0	6,50	4,38	4,3
Молдова	2,9	6,00	3,13	6,0
Росія	2,1	6,50	3,13	3,8
Таджикистан	2,1	6,25	6,25	3,3
Туркменістан	1,6	6,75	5,00	1,7
Україна	2,4	5,75	4,38	5,8
Узбекистан	1,6	6,75	5,00	2,0

Ми отримали такі значення коефіцієнтів кореляції

$r_{CPI,DPC}$, $r_{C,DPC}$, $r_{CPI,PSI}$, $r_{C,PSI}$:

$$r_{CPI,DPC} = 0,558,$$

$$r_{C,DPC} = -0,563,$$

$$r_{CPI,PSI} = 0,871,$$

$$r_{C,PSI} = -0,916.$$

Як і у дослідженні взаємозв'язку корупції та демократичності для 28 країн нас цікавить номінальне значення, оскільки методологія обчислення індексів та

наведення оцінок їх авторами є різною. Відповідно, кореляція між рівнем корупції та демократичністю політичної культури є середньою, кореляція між індексом сприйняття корупції та політичною і соціальною інтеграцією є високою, а кореляція між оцінкою корупції «Freedom House» та інтеграцією є дуже високою. При цьому, значення коефіцієнтів є достовірними з похибкою $p \leq 0,1$.

Незважаючи на те, що причинами непрозорої діяльності, яку насамперед пов'язано з реалізацією корупційних механізмів у багатьох сферах, зокрема у сфері державного управління, виступає недостатнє їх фінансування, недосконалість законодавства, іноді низький рівень компетентності розпорядників інформації, потрібно враховувати і особливості сприйняття громадськістю наявної ситуації загалом. Тобто, риси політичної культури суспільства, велика частина якого схильна якщо не до схвалення, то до пасивного сприйняття наявної ситуації, прямо впливатимуть і на розробку законодавчої бази, і на реалізацію антикорупційних норм. І тут важливими виступатимуть ініціативи зовнішніх щодо органів влади організацій, структур громадянського суспільства, які можуть відігравати роль у формуванні відповідних настанов та не зацікавлені у використанні корупційних механізмів.

Безумовно, для ефективності демократичних перетворень необхідним є створення ефективної системи формальних інститутів. Проте, на нашу думку, дублювання принципів, які є дієвими у інших суспільствах, не є достатньою умовою їх ефективного впровадження, яке потребує насамперед їх узгодження із неформальними (у т. ч. і шляхом трансформації правил, звичаїв, норм взаємодії). Показаний нами взаємозв'язок між функціонуванням такого, несумісного з принципами демократичного режиму, неформального інституту, як корупція, свідчить на користь цього твердження. До того ж, політична культура суспільства як чинник стабільності та відтворюваності неформальних політичних інститутів є

повільно змінюваною, і тому для ефективної демократизації, з урахуванням національної специфіки країн, потрібним є пристосування нових для суспільств формалізованих демократичних норм до наявних неформальних правил політичної взаємодії.

1. Виконання Україною заходів у боротьбі з корупцією / Інформація з веб-сайту Міністерства закордонних справ України. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/13584.htm>.

2. Гельман В. Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике / В.Я. Гельман // Полис. – 2003. – №4. – С. 6–25.

3. Динаміка політичного режиму в Україні (прогнозний аспект) / за заг. ред. д. політ. н. О. А. Фісуна; РФ НІСД у м. Харкові. – Х. : Золоті сторінки, 2011. – 116 с. – Режим доступу: <http://kh.niss.gov.ua/public/File/Doklad.pdf>

4. Ковбасюк Ю. Антикорупційна політика державних органів влади України / Ю. Ковбасюк // Віче. – 2010. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2181/>

5. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – №1. – С. 6–17.

6. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – №2. – С. 20–30.

7. Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007–2009 для Порогової програми для України Корпорації «Виклики тисячоліття» / Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), компанія «Management Systems International», Київський міжнародний інститут соціології. – Режим доступу: http://www.acrc.org.ua/assets/files/zvity_ta_doslidzhennya/2009_Corruption_in_Ukraine_Survey_Report.pdf

8. «Стан корупції в Україні». Результати загальнонаціонального дослідження 2007 р. – Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), компанія MSI, Київський міжнародний інститут соціології. – Травень 2007 р. – Режим доступу: <http://udscn.guds.gov.ua/files/Dosl/2.pdf>

9. Corruption Perceptions Index 2011. Full table and rankings. / Transparency International. – Режим доступу: <http://www.transparency.org/cpi2011/results>

10. Corruption Perceptions Index 2012. Full table and rankings. / Transparency International. – Режим доступу: <http://www.transparency.org/cpi2012/results>
11. The Democracy Index 2011 / Economist Intelligence Unit. // The Economist. – Режим доступу: https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex2011
12. Methodology / Nations in Transit 2012. // Freedom House. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit-2012/methodology>
13. Rose-Ackerman S. The Political Economy of Corruption // Corruption and the global economy / Ed. Elliott K. A. – Washington, DC: Institute for International Economics. – 1997. – P. 31–60.
14. Status Index // Transformation Index ВТИ 2012. / Bertelsmann Stiftung. – Режим доступу: <http://www.bti-project.org/index/status-index/>
15. Tables / Nations in Transit 2012. // Freedom House. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/2012%20%20NIT%20Tables.pdf>
16. Transformation Index of The Bertelsmann Stiftung 2012. ВТИ 2012 Codebook for Country Assessments / Bertelsmann Stiftung, Gьtersloh, Germany. – 46 p. – Режим доступу: http://www.bti-project.org/uploads/tx_jpdownloads/ВТИ2012_Codebook.pdf